

VZPOURA PROTI SPISOVNOSTI POŽADAVKY NA JAZYK LITERATURY A POVÍDKY JANA ZÁBRANY¹

PETR MAREŠ

Filozofická fakulta, Univerzita Karlova, Praha, Česká republika

MAREŠ, Petr: Revolt against standard language: requirements for language of literature and Jan Zábrana's stories. *Jazykovedný časopis (Journal of Linguistics)*, 2023, Vol. 74, No. 2, pp. 547–560.

Abstract: The language of literary texts is a complex and multiform phenomenon. One of the problems connected with it is the employment of non-standard linguistic varieties. This paper focuses on the especial situation in Czech culture in the 1950s. In that decade, literary critics and linguists strictly required the use of Standard Czech and the restriction of non-standard varieties in literary texts. On the other hand, various inedited works were written the language of which was based on the so-called Common Czech, colloquialisms and slangs. The main part of the paper describes the language of stories by Jan Zábrana (from the years 1954 to 1957) in relation to the official requirements. Zábrana's stories (published posthumously in the 1990s) represent a radical denying of these requirements. Zábrana depicts spontaneous and informal spoken communication that differs from the idea of cultivated standard expression. Both the figures and the narrator consistently use non-standard linguistic means and colloquial lexicon (including vulgarisms).

Keywords: literary texts, standard language, Common Czech, colloquialisms, slang, spoken communication, stylization

1. ÚVOD

Jazyk uměleckých (literárních) textů představuje komplexní a mnohotvárný fenomén, který se vzpírá jednoznačné a přehledné klasifikaci. V tomto příspěvku načrtnu (oddíl 2) jeho pozici v rámci teorie spisovného jazyka, jež patří k hlavním předmětům odborného zájmu Juraje Dolníka (mj. Dolník 2000; 2010), a především se budu zabývat relacemi mezi spisovným a nespisovným vyjadřováním v novodobé české literatuře. Zaměřím se na specifickou situaci, která nastala v padesátých letech 20. století. V tehdejších kulturně politických poměrech se konstituoval zásadní kontrast mezi autoritativně prosazovanými požadavky na podobu jazyka uměleckých textů, v nichž měla zcela dominovat spisovnost, a způsobem používání jazykových prostředků v dílech některých – především začínajících – spisovatelů, která v daných podmínkách byla zbavena možnosti publikace. Půjde tak o konfrontaci zásad, jimiž se měli literární tvůrci řídit, resp. výtek, které měly usměrnit jejich autorskou praxi

¹ Příspěvek vznikl s podporou programu Univerzity Karlovy *Cooperatio – lingvistika*.

(3), a jazykové podoby textů, které dané zásady ignorovaly a (alespoň implicitně) s nimi polemizovaly. Příkladem, na něž se soustředím, budou povídky Jana Zábřany. Tyto prózy zatím zůstávají méně známé (i proto, že byly nalezeny a veřejnosti zpřístupněny až po roce 1989) a přitom jsou ve své jazykové výstavbě velmi vyhraněné a radikální (4).

2. UMĚLECKÉ TEXTY A (NE)SPISOVNOST

Pro teorii spisovného jazyka, rozvíjenou především v kontextu pražské lingvistické školy a v návaznosti na ni, představuje verbální složka uměleckých textů jeden z neuralgických bodů. Vzniká otázka, zda a nakolik lze jazyk literatury zapojit do konceptuální sítě této teorie a přitom respektovat jeho reálnou podobu. Reprezentují umělecké texty v souladu s tím, že jsou význačnou součástí veřejné komunikace a že se jim tradičně přisuzuje kultivační působení na recipienty, v plné míře spisovnost, jsou ve vztahu k ní jevem necentrálním, specifickým a mezním, nebo se svou povahou koncepci spisovnosti vymykají a vytvářejí samostatnou kategorii?

Klasické pojetí, představené ve třicátých letech 20. století Bohuslavem Havránkem, pokládalo tzv. básnický jazyk, charakterizující literární díla, za jeden ze čtyř funkčních jazyků, které byly rozlišeny v rámci celku spisovného jazyka (Havránek 1932, s. 67; srov. též Dolník 2010, s. 12 – 13). Spisovnému jazyku, diferencovanému na zmíněné jazyky funkční, byla na rozdíl od jazyka „lidového“, jehož sférou působnosti mělo být pouze každodenní sdělování, připisována komunikační univerzálnost; zároveň se zdůrazňovalo, že jen on má k dispozici prostředky, které umožňují plnit vyšší komunikační funkce, včetně estetické funkce zakládající uměleckou sféru. Havránek však zároveň připouštěl, že básnický jazyk nemusí být vždy výhradně spisovný, jako je tomu ve vědecké oblasti: Spisovná forma je sice pro básnický jazyk „pravidelnou základnou“, avšak „příležitostně může i lidový jazyk nabývat funkce estetické“ (Havránek 1932, s. 41 – 42). Později se Havránek v tomto směru posunul ještě o něco dále a poukazoval na to, že básnický jazyk „často užívá i jevů jazykových vymykajících se normě spisovné“ (Havránek 1947, s. 18).²

Naproti tomu Janu Mukařovskému, který problematiku reflektoval primárně z hlediska povahy básnického jazyka, se spisovný jazyk jevil nikoli jako základna a dominanta uměleckého vyjadřování, ale spíše jako kontrastní podklad dokládající specifičnost umění:

[...] jazyk spisovný je pro básnictví pozadím, na kterém se odráží esteticky záměrná deformace jazykových složek díla, jinými slovy, záměrné porušování spisovné normy (Mukařovský 1932, s. 124).

² Oba texty byly přetištěny v souboru Havránkových prací věnovaných spisovnému jazyku (Havránek 1963, s. 30 – 59, 69 – 72), původní znění bylo ovšem upraveno.

Ve spojitosti s tím jsou také pro Mukařovského spisovný a básnický jazyk oddělené entity, přičemž básnický jazyk může volně čerpat ze všech jazykových variet:

Je jazyk básnický zvláštní druh jazyka spisovného, či je to útvar samostatný? – O jazyce básnickém jakožto druhu spisovného jazyka nelze mluvit již proto, že jazyk básnický má k dispozici po stránce lexikální, syntaktické atd. všechny útvary, popřípadě i různé vývojové fáze daného jazyka; jsou možná i taková díla, jejichž lexikální materiál je úplně přejat z jiného útvaru, než je řeč spisovná (Mukařovský 1932, s. 124).³

Mukařovského vyzdvižení záměrné deformace spisovné normy bylo vázáno na tehdejší teoretický kontext, upozornění, že umělecké texty mohou v plné míře využívat všechny složky jazyka, je ovšem nepochybně zásadní a bylo potvrzeno dalším vývojem v této oblasti. Nezávislost jazyka umělecké literatury na prostředcích, které jsou uznávány za spisovné, pak podněcuje k pohledu na něj jako na speciální sféru, jež se řídí vlastními principy a umísťuje se mimo stratifikaci založenou na odlišování spisovnosti a nespisovnosti, a tedy také mimo dosah teorie spisovného jazyka. Explicitně takové stanovisko formuloval např. Ján Horecký:

Pri úvahách o stratifikácii (rozvrstvení) slovenského národného jazyka musíme ako osobitnou zložku vydeliť jazyk umeleckej literatúry, a to predovšetkým preto, že v umeleckej literatúre môže autor používať všetky výrazové prostriedky národného jazyka, teda aj nárečové, slangové, profesionálne, ba i samostatne utvorené (Horecký 1982, s. 54).⁴

Je tak zřejmé, že postavení jazyka umělecké literatury se ve vztahu k jazyku spisovnému (a jeho teorii) ukazuje jako nesamozřejmé a problematické (a rovněž je historicky proměnlivé). Na jedné straně je do pole působení spisovnosti vtahován tím, že literární texty jsou jedním ze společensky významných reprezentantů vyšších komunikačních funkcí (srov. Homoláč – Mrázková, 2014, s. 5 – 6), na druhé straně se v literatuře prosazuje volná (a postupně intenzifikovaná) oscilace mezi prostředky spisovnými a nespisovnými, přičemž motivace a odůvodnění volby jsou v zásadě podloženy způsoby výstavby (stylem) konkrétního textu.

3. PADESÁTÁ LÉTA – POŽADAVKY NA JAZYK LITERÁRNÍCH DĚL

Česká literatura 20. a 21. století představuje výrazný doklad postupného, ale masivního pronikání prostředků z rozmanitých jazykových variet a vrstev do umě-

³ Text byl přetištěn in Mukařovský 1971, s. 116 – 144 (citáty na s. 116 – 117).

⁴ Srov. též Horeckého schéma (Horecký 1982, s. 55), podle něhož se jazyk umělecké literatury jeví ve vztahu k spisovné formě národního jazyka i k jeho dalším formám jako paralelní a rovnocenná entita. K problematice srov. též např. Dolník 2009, s. 354; 2010, s. 22.

leckých textů a s tím spojeného procesu, který vede k uznání těchto prostředků jako zcela legitimní složky uměleckého stylu. Na čelné místo se dostávají prvky tzv. obecné češtiny, nejrozšířenějšího interdialektu, jenž dominuje v neformální komunikaci na území Čech, běžně se však objevují rovněž prvky, které se mohou jevit jako exkluzivní a okrajové (např. rysy slezsko-polského nářečí či prostředky vázané na různé slangy). Daný vývoj ovšem nebyl jednoduchý, jednosměrný a přímočarý, ale vyznačoval se rozmanitými zvraty a střety. Nezanedbatelně k tomu přispěl fakt, že podoba jazyka literatury není jen výsledkem rozhodnutí autorů a vzájemných návazností mezi texty; ovlivňují ji také hodnocení literárních kritiků a stanoviska lingvistů a v určitých obdobích se výrazně uplatnily rovněž politické a ideologické požadavky, jež determinovaly i postoje představitelů literárněkritické a jazykovědné obce.

Taková situace nastala v české literatuře na počátku padesátých let 20. století. Období po nástupu komunistického režimu v únoru 1948 se vyznačovalo přesvědčením, že politické a sociální změny se musí reflektovat také ve změnách způsobech užívání jazyka, a zároveň bylo poznamenáno nestabilitou ideologické báze. Přechodné, ale intenzivní působení tzv. nového učení o jazyce Nikolaje Jakovleviče Marra vedlo k tomu, že se do centra zájmu dostala otázka třídní podmíněnosti jazyka. Objevil se tak názor, že spisovná čeština je vlastně třídním jazykem buržoazie a že by se jazykem nové společnosti měla stát obecná čeština, resp. že by prostředky typické pro obecnou češtinu měly být „povýšeny“ na spisovné (srov. Cvrček 2006, s. 20 – 21). Teze o třídní povaze jazyka a jeho odpovídající diferencovanosti byla ovšem brzy odmítnuta a dominanci získala koncepce, podle níž nastupující homogenizace společnosti s sebou přináší také homogenizaci jazyka, oslabení jeho rozrůzněnosti a celkové převládnutí spisovného vyjadřování v komunikaci.

Dobový politický kontext podnítil rovněž snahy o autoritativní regulaci způsobů užívání jazykových prostředků v uměleckých textech. Požadavky ovšem byly do značné míry nesourodé, a proto těžko splnitelné. Vyzdvihovala se nezbytnost „lidovosti“, přirozenosti a čtenářské přístupnosti literárního vyjadřování. Zároveň však byly prostředky charakteristické pro běžnou a neformální komunikaci pokládány za nenáležitě. Nespisovné variety se z tohoto pohledu jevily jako netypické, vázané na minulost a odsouzené k zániku. Jejich prvky měly být užívány jen omezeně, náznakově, a především s evaluačním akcentem, tedy ve spojení s charakterizací záporných postav a odsuzovaných jevů.

O těchto tendencích svědčí četné články a recenze, které jednak načrtávají prosazované postuláty, jednak probírají příklady pozitivní i negativní jazykové praxe. Bohuslav Havránek v přednášce *Marxistická jazykověda a jazyk nové české literatury* z roku 1951 zdůrazňoval, že „lidový jazyk“ by měl být v literatuře užíván typicky a nevýlučně, jako součást jazyka národního (Havránek 1952, s. 62). V souvislosti s výrobním dramatem Vaška Káni *Parta brusiče Karhana* (1950) se podotýká, že je namístě, „charakterizuje-li [Káňa] např. značnou měrou argotických jevů figurku úpadkovou“, avšak autor hry se nevhodně „snaží uvést do jazyka kladných osob

znaky obecné češtiny všechny, hláskové i tvarové, a to s poměrnou důsledností“; „přemíra znaků obecné češtiny mluvené“ je hodnocena záporně (Havránek, 1952, s. 66). Naproti tomu na románu *Nástup* (1951) Havránek oceňuje to, že Václav Řezáč užívá hláskové a tvarové rysy obecné češtiny „umírněně“ a že vystihl jejich „rozdílnou nosnost“ (Havránek 1952, s. 66 – 67). Konečně románová kronika Antonína Zápotockého *Vstanou noví bojovníci* (1949) podle Havránka dobře využívá rozdílů spisovné a obecné češtiny, protože zde „právě představitel nového života mluví skoro spisovně a nejvíc obecnou češtinou je zabarvena řeč představitelů starého světa“ (Havránek 1952, s. 68 – 69).⁵

Další význačný představitel tehdejší jazykovědy František Trávníček v brožuře *O jazyce naší nové prózy* připouští výskyt nespisovných prvků jen v případech, kdy slouží lépe než prostředky spisovné – a bez omezení srozumitelnosti textu – ke konkrétní charakterizaci postav, a jejich soustavné a přesné užívání odmítá jako naturalistické a samoúčelné (Trávníček 1953, s. 12 – 14). O něco později se v souhrnné zprávě o jazyce knih pro mládež uvádí, že vyprávění v próze Jana Mareše *Pískle* (1952) sice díky obecné češtině získalo živost a poutavost, avšak nevyhnulo se nebezpečí jejího nadměrného a mechanického užívání. Hlavním nedostatkem ovšem má být to, že nebyla dodržena zásada hodnotového rozlišení: „Není [...] možné, aby byli stejně jazykově charakterizováni i ti, kdo představují v knížce kladnou a pokrokovou stranu. [...] Tyto postavy by měly hovořit spisovně, ovšem s bohatým využitím prvků shodných s lidovým jazykem“ (Havlová 1954, s. 175). Konečně lze poukázat na stanovisko Jaromíra Běliče, podle něhož by spisovatelé měli „podporovat zlidovění celonárodního spisovného jazyka“ a velmi zdrženlivě přistupovat k dožívajícím, regionálně příznakovým nářečím, mezi něž jsou v zásadě řazeny i interdialekty, jako je obecná čeština (Bělič 1955, s. 110 – 111). Obecné češtině přitom Bělič přisuzuje rys vulgárnosti a vazby na zanikající sociální jevy.

Ještě v roce 1962 upozorňoval literární vědec Josef Hrabák na to, že obecnou češtinu je třeba v literatuře užívat stylizovaně a náznakově, a vyslovil se pro funkční uplatnění oscilace mezi obecnou češtinou a spisovným jazykem (Hrabák 1962, s. 297); vyprávění, jež je realizováno postavou a ve spojitosti s tím tíhne k nespisovnosti, se mu jevilo jako zbavování se odpovědnosti autora za jazykovou kultivovanost textu (Hrabák 1962, s. 293). Liberálnější ovšem v téže době už bylo stanovisko Karla Horálka (1962), který hájil jistou autonomnost literárního vyjádření a oprávněnost i širšího uplatnění nespisovnosti tam, kde je charakterizačním prostředkem.

Oficiálně publikované umělecké texty byly předmětem kritických výtek, avšak celkově se svou jazykovou výstavbou vyhlášeným postulátům přibližovaly a přispívaly. Na druhé straně paralelně vznikala díla, která dobová pravidla zacházení s jazykem až provokativně porušovala a utvářela v rámci české literatury odlišný, opoziční proud. Autoři jako Josef Škvorecký, Bohumil Hrabal nebo Jan Zábrana

⁵ Ve zkrácené verzi byla přednáška otištěna in Havránek 1963, s. 234 – 246.

do svých tehdy psaných a v rukopisné podobě zůstávajících textů v masivní míře zapojovali nespisovné jazykové prostředky, včetně rezolutně odmítaných prostředků slangových či vulgarismů. Některé z těchto textů pak byly od sklonku padesátých let – nejednou s obtížemi a po zmírňujících úpravách – postupně uveřejňovány a podstatně ovlivnily další vývoj jazyka české literatury. Prózy Jana Zábrany, na něž se dále zaměřím, ovšem zůstávaly neznámé až do devadesátých let.

4. VZPOURA PROTI SPISOVNOSTI V POVÍDKÁCH JANA ZÁBRANY

Soubor povídek Jana Zábrany (1931 – 1984), jenž dosáhl proslulosti především jako překladatel a básník, byl psán patrně v letech 1954 až 1957. Autor i později do podoby svých próz zasahoval, avšak neusiloval o jejich publikaci; byl si nepochybně vědom toho, že se jazykově, tematicky (syrově představené tovární prostředí) i vyjadřovanými postoji zcela vymykají tomu, co bylo ze strany oficiální kultury připouštěno. Sedm povídek (a vedle nich další texty ve fragmentární podobě) bylo v Zábranově pozůstalosti objeveno v roce 1992; později k nim přibýlo ještě šest dalších, nalezených v roce 2007. Knižní vydání pocházejí z let 1993 a 2012; čtyři z uveřejněných próz jsou bez názvu, jedna je nedokončená (srov. Šulc 2012, s. 317 – 322; Petruželková 2020, s. 639 – 640).⁶

Výklady o jazyce Zábranových povídek upozorňují především na mluvenostní ráz textů; zmiňuje se „důraz na slyšené mluvené slovo“ (Šulc 2012, s. 331), „snaha zachytit autentickou mluvu“ (Klímová 2018, s. 40), „příklon ke skladbě mluveného jazyka“ (Zezulák 2018, s. 51) či „syrové, formálně vynalézavé a situačně přesné zachycení přímé řeči“ (Petruželková 2020, s. 595). Stylistice spontánní mluvenosti tu vskutku získává důležité místo (zejména v povídkách *Nohy*, *Psovod Gerža*, *V noci u pece*, *Kurevská zima*, *Peklo peněz*, *Smaltovna* nebo *Srdce ženy*). Prózy jsou založeny na rozsáhlých dialozích (některé se skládají takřka jen z nich) a zároveň využívají podání v první osobě. I když vyprávěcí situace není specifikována, narace se rozvíjí jako bezprostřední a neformální proces, jenž získává zřetelně orální ráz. Vypravěč zpravidla vystupuje jako pozorovatel, který věcně zachycuje aktuální dění a zaznamenává pronášenou řeč, přitom se však nevyhýbá explicitnímu či implicitnímu vyjadřování hodnocení a vlastních postojů (Trávníček 2012, s. 340; Klímová 2018, s. 40; Zezulák 2018, s. 50 – 51).⁷ Navíc se objevují i sekundární, ale značně rozsáhlá ústní vyprávění vystupujících postav.

⁶ Dále cituji podle nového vydání povídek v České knižnici (Zábrana 2020). U citátů uvádím pouze číslo strany.

⁷ Podoba projevu vypravěče se ovšem v prózách různě obměňuje. Tak povídku *Kurevská zima* (a v menší míře také *Peklo peněz*) charakterizuje uplatnění kontaktních prostředků zaměřených na recipienta („Jestli jsi nikdy nedělal noční, nemá verka ti něco vykládat“, s. 426), sklon k rétoričnosti (řečnické otázky, zvolání) a také jistá mnohomluvnost spojená s „pokleslostí“ a vulgární „lidovostí“ vyjadřování („Tonda byl fušer a vysrkmaslo k tomu [...]“. Ale to kecaj nejvic ty prďolové“, s. 428).

Spontánní řeč je v povídkách modelována, resp. stylizována soustavným využitím takových prostředků, jako je aditivní připojování krátkých výpovědí, jejich stereotypní uvozování výrazy *a* či *to*, dodatečná kompletace výpovědí poukazující na nepřítomnost formulačního plánu při jejich vytváření, časté zájmenné podmínky, deiktika, výskyt diskurzních markerů (*jó, ne, no jo* apod.).⁸

Nespisovnost, druhý zásadní aspekt jazyka Zábranových próz, bývá probírána spíše jako součást zdůrazňované mluvenosti, resp. jako jeden ze zdrojů, které její stylizaci utvářejí a intenzifikují.⁹ Jan Šulc ve svém pozdějším zábranovském příspěvku poukazuje na převratnou práci „s hovorovou češtinou a slangem“ (Šulc 2018, s. 13 – 14), obdobně jsou uváděny „hovorové výrazy“ (Klímová 2018, s. 40) či obecná čeština (Zezulák 2018, s. 51).¹⁰

Preference nespisovnosti či substandardnosti má důsledky a účinky několikerého druhu. Nepochybně se tak utváří efekt a iluze nepřikrášlené reality, evokuje se každodenní komunikace a „obyčejný život“ v obtížných sociálních a pracovních podmínkách (srov. Klímová 2018; Zezulák 2018). Zároveň ovšem jde o uměleckou stylizaci, která získává důležitost ve vztahu k formální a sémantické výstavbě próz i ve vztahu k širším kontextům, do nichž se prózy zapojují.

Vzhledem k pozdní publikaci se Zábranovy povídky staly součástí literárního dění a předmětem širší recepce teprve v období, kdy se rozsáhlé uplatnění nespisovných jazykových prostředků stalo běžnou a očekávanou (avšak také do určité míry rutinní) součástí uměleckých textů. V zásadě tak odpovídají zvyklostem, které charakterizují současná literární díla, byť i na tomto pozadí jsou frekvence nespisovných prvků a jejich nápadnost vysoké. Ve vztahu k dekadě, kdy vznikaly, se naopak povídky jeví jako radikální nesouhlasná reakce na tehdejší požadavky týkající se literárního vyjadřování a na podobu vydávaných textů, resp. jako implicitní polemika s nimi. Srovnatelná jsou zřejmě jen některá paralelně vznikající rukopisná díla Zábranových soupeřníků, zvláště Josefa Škvoreckého, avšak také je, pokud jde o koncentraci na nespisovnost, dané povídky překonávají.

V rámci textů markantnost vybíraných jazykových prostředků a jimi budovaná souvislá linie nespisovného a expresivního vyjadřování konstituují jejich dominantní a rozhodující stylovou kvalitu, která se někdy prosazuje i bez ohledu na „přirozenost“ a očekávatelnost podoby projevu postav, a zejména vyprávěče.

⁸ Podrobnější popis stylizace mluvenosti v Zábranových povídkách podávám v práci Mareš: *Mluvená komunikace v literární stylizaci* (John, *Zábrana, Vostrá*) (2023).

⁹ K relacím mezi stylizací mluvenosti a stylizací nespisovného vyjadřování v uměleckých textech srov. Mareš 2020.

¹⁰ Z hlediska tradice české lingvistiky jsou zmíněné odkazy na hovorovost terminologicky ne zcela náležité a mohou se jevit jako zavádějící. Spíše by bylo namístě mluvit o nespisovnosti, substandardnosti, případně snad i kolokviálnosti (i když lze tvrdit, že výrazy *kolokviálnost* a *hovorovost* vlastně označují „totéž“, *kolokviálnost* není zatížena přetrvávajícím významem „podoba spisovného jazyka užívaná v běžné komunikaci“).

Lze upozornit např. na to, jak vypravěč využívá nespisovnost v rámci popisu postav, a propracovává jazykovým přiblížením k nim jejich charakteristiku ve spojení s implicitním představením vlastního postoje a hodnocení:

K bráně se táhla vodpolední šichta, po dvou, po pěti, v partách. Zdvížený límce, vočka cigaret, v jedné ruce aktovku, druhou v kapse. Za každým slovem jim utíkala z pus pára. Malý černý figurky pod kloboukama, plackama, některý v beranicích. Žlutý ksichty vymačkanejch citrónů. Jedna ženská něco vykládala, vostatní se chichotaly. Nesly těžký tašky. Všechny (s. 399).

Zvlášť nápadná je koncentrace na nespisovnost v pasážích, v nichž se prosazují metaforické a symbolické významy, které do vyprávění, zpravidla věcně registrujícího, vnášejí rys poetizace, emocionální intenzifikace či ironického nadhledu:

*Sníh padal na železo srovnaný na dvoře, bílej, tichej, čistej (s. 439).
Voda byla plná hlav a břehy plný zahnědlejch piškotů, vprostředku přelepenejch barevnejma nálepkama plavek (s. 441).
[...] vypadli do vlažný srpnový noci, světle modrý jak sepraný montérky, s kouřícíma cigaretama v ústech a zrezivělýma žiletkama v srdci (s. 459).*

Na druhé straně se volba nespisovných forem stává nástrojem pro persifláž oficiálních propagandistických hesel, která jsou takto převrácena z vysoké roviny do nízké:

*[...] a ta nás tam vlastně celou tu zimu rozpalovala k hrdinskejmu výkonu pro socialismus na výrobním poli (s. 427).
Ale nezadržitelněj vejvoj jim nepřál (s. 443).*

Dosavadní příklady už naznačily rozsah používaných nespisovných prostředků. Z hláskových prvků obecné češtiny vystupuje do popředí především *ej* (jako protějšek spisovného *y/i*).¹¹ Hlásková skupina *ej* se uplatňuje takřka důsledně a ve všech obvyklých pozicích: *prej se vrátil nákej splihlej* (s. 442); *z neznámejch důvodů [...] začala zahejbat* (s. 443). Pravidelně se objevuje i ve výrazech, v nichž bývá při běžné komunikaci užívána jen omezeně, případně se zřetelně expresivní platností:¹² *vejcvik* (s. 366 aj.),¹³ *vejhradně* (s. 366), *nevejhoda* (s. 368), *nosejček* (s. 369), *nejtárna* (s. 387), *vejkon* (s. 436), *vejsypník* (s. 440), *vejsměch* (s. 567),

¹¹ Jde tu pochopitelně o písemnou reprezentaci jevů, které jsou primárně vázány na mluvenou řeč. V psaném uměleckém textu využívajícím nespisovnost se tak realizují dva typy odkazů: jednak k potenciální mluvené realizaci, jednak k odpovídajícím (psaným) formám spisovným.

¹² Musíme ovšem počítat s tím, že v komunikaci *ej* do určité míry ustupuje, takže Zábranovo užívání tohoto prvku mohlo mít alespoň částečnou oporu v tehdejšímu úzu.

¹³ Uvádím příklady výskytu, bez snahy o zjištění kvantitativního zastoupení. Tam, kde se daný prvek evidentně objevuje opakovaně, připojuji zkratku *aj*.

nehejtky (s. 571), *vejbušnej* (s. 574), *vejčep* (s. 578), *vejsluničko* (s. 579) apod. To zvyšuje nápadnost skupiny *ej* a činí z ní element, který neustále připomíná nespisovný ráz textu. Neméně markantní je rozsáhlý výskyt protetického *v-*, i když se nedosahuje stejné důslednosti. Kolísání je někdy pozoruhodné tím, že *v-* chybí právě u výrazně expresivního slova, kde by bylo očekávatelné (*odprejsknout*, *odlifrovat*), zároveň je však lze brát jako reflex variantnosti obvyklé v autentických obecněčeských projevech:

[...] *nesmí vízt víc než tři vosoby* (s. 359).

A von řek: [...] A on řek: [...] (s. 361).

Předevčirem mi ho vobodovali. [...] Valet měl pochvalný vyjádření od pohraničníků (s. 375).

Svářeči odprejskli. Vopřel se o srovnaný železo (s. 388).

[...] *tam to nějak vošetřovali, vůbec vo sobě nevím, a odlifrovali mě semka do Střešovic* (s. 392).

Pokud jde o morfologii, je obecná čeština zastoupena hlavně formou kondicionálu (*řek, že bysme měli jít*, s. 358; *abysme se poučili*, s. 460) a tvarovou unifikací (instrumentál plurálu, potlačení rodových rozdílů u adjektiv a zájmen): *otevřenejma dveřma* (s. 446); *klepama a drbama* (s. 450); *někery* [kluci byli] *vožralí* (s. 382); *ženatý kluci* (s. 446); *před cikánama, ty z toho měli plezír* (s. 471). Objevuje se rovněž obecněčeská podoba přivlastňování: *v Edový přítomnosti* (s. 450); *ke Karlovýmu mostu* (s. 579).

Vedle toho ke stylizaci nespisovného mluveného vyjadřování význačně přispívá nápodoba specifických rysů výslovnosti; tím se evokuje zvukový ráz řeči, ale současně vystupuje do popředí také psaná podoba textu, protože se mnohdy narušuje ustálený grafický obraz slov. Zvláště rozsáhle se uplatňuje obecněčeské krácení samohlásek: *s každym; s tím psem; nerozumim; vim* (vše s. 378); *musim* (s. 379); *zustali jsme; říkal; nestujte tady* (vše s. 383). K tomu přistupuje naznačování různých elizí v rámci řetězců hlásek. U sloves v naprosté většině případů mizí koncové *-í* v plurálové třetí osobě přítomnosti a *-l* po souhlásce v participiu minulém: *voni teda říkaj* (s. 366); *daj na ně z ředitelskýho fondu* (s. 381); *topěj si tam* (s. 406); *tos uhod* (s. 365); *letos by to moh vyhrát* (s. 368); *nejed a nejed* (s. 415). V uvozovacích větách se neustále opakuje forma *řek* (s. 361 aj.). Časté je vypouštění hlásky či hlásek na počátku slova, resp. jeho kořene:

[...] *že sme ho zbudili a že sme tři* (s. 359).

Dneska už neví, že se menoval jinak. Méno – to je to nejmenší (s. 368).

Šak von se taky [...] tím nožem pěkně voháněl (s. 390).

[...] *dyť jdem jak na funus* (s. 382).

Dyk to není potřeba (s. 383).

[...] *dole to stáh kaničkama* (s. 430).

V četných případech přitom dochází ke kolísání mezi několika formami, a to mnohdy na malém úseku textu; střídá se tak *jsem* a *sem*, *jdu* a *du* (a analogicky další tvary těchto sloves), *ještě* a *eště*, *jes(t)li* a *esi*, *vždycky* a *dycky*, přičemž většinou lze těžko najít jinou motivaci než znázornění variantnosti spontánní řeči (k speciálnímu využití kolísání srov. níže):

[...] *běhal jsem vod čerta k d'áblu* (s. 404). – [...] *dokud' sem byl na fakuli* (s. 407).

[...] *tak mě pojd' doprovodit* (s. 407). – *Vona že de na ples* (s. 407). – *Pak sem do fabriky možná taky náká přide* (s. 411).

[...] *jen jsem vo tom slyšel, a ještě málo* (s. 361). – [...] *nebo udělám eště horší věci* (s. 360).

Jenže jestli z nás dvou někdo něco nevěděl (s. 445). – *Vodpusť, jesli jsem se tě dotknul* (s. 445). – [...] *esi si vzpomínáš* (s. 523).

Ty máš vždycky moc řečí (s. 355). – *Ale vono skoro dycky sou* (s. 356).

Uvedené příklady už ukázaly, že mluvenost evokují rovněž rozmanité poukazy na vypouštění hlásek a hláskových skupin uvnitř slov a na zjednodušování výslovnosti, případně na hláskové obměny (i zde dochází ke kolísání): *za kerejma?* (s. 357) – *kolem kterýho* (s. 460); *nějakej chlap* [...], *taky nákej herec* (s. 357); *nesviťte tady rači* (s. 359); *začal se slíkat* (s. 361); *tak sem po něm šáhnul* (s. 391); *je todle nějaký jednání?* (s. 395); *řek tišejc* (s. 396); *zasejc se vrátil* (s. 401), *věcí želízka* (s. 401); *eště zvětčil* (s. 415). Pozoruhodným prvkem je soustavné psaní *poněvač* místo *poněvadž* (s. 359 aj.) – nad pravopisnou konvencí zde „vítězí“ náznak zvukové realizace.

V oblasti slovní zásoby charakterizuje Zábranovy povídky vedle lexika, které celkově konotuje mluvenost a neformálnost, masivní výskyt výrazů s expresivním příznakem (včetně vulgarismů) a prostředků z oblasti slangů a profesní mluvy. Verbálně znázorněný svět se tak profiluje sociálně (prostředí mládeže, tovární výrobní prostředí) a do určité míry též časově (občas se objevují dobově determinovaná pojmenování, mj. *bumážka*, s. 430; *sonyboj*, s. 427 aj.¹⁴); zároveň se tak soustavně utváří „nizká“ jazyková a stylová poloha textu. V dalším aspektu se tato slovní zásoba stává zdrojem pro vyjadřování postojů a hodnocení, často emocionálního. Výběrově lze poukázat např. na preferenci expresivních pojmenování částí lidského těla. Hlava je tak označována jako *palice* (s. 363 aj.), *šiška* (s. 364) či *kedlubnička* (s. 428); obličej jako *ksicht* (s. 363 aj.), *ksichtík* (s. 567), *ksichtíček* (s. 401 aj.); ústa jako *pekárna* (s. 430), *zobák* (s. 431), *tlamička* (s. 428), *držtička* (s. 425 aj.); nos jako *frňák* (s. 407); ruka jako *pařát* (s. 356) či *pazoura* (s. 398 aj.); noha jako *haksna* (s. 429). Obdobně se setkáváme s nestandardními názvy pro součásti oděvu: kabátu odpovídá výraz *svrchák* (s. 433), ponožkám *fusekle* (s. 425), botám *křápy* (s. 430), kapesníku *šnuptychl* (s. 383) či *šňupák* (s. 432). Zvláště v povídce *Kurevská zima*

¹⁴ Výsměšné označení příslušníka Sboru národní bezpečnosti (SNB).

(ale i jinde) se součástí textu stávají četné profesionalismy zahrnuté do popisu pracovních úkonů: *bodovačka* (s. 428), *fórychtuňk* (s. 429 aj.), *sicy* (s. 427), *šíny* (s. 428), *šmelc* (s. 432), *vařit* ‚svažovat‘ (s. 428), *vercajk* (s. 430 aj.), *vingl* (s. 429 aj.), *vohejbák* (s. 431) apod.

Značný dosah pro styl (a čtenářský účinek) textů má také expresivní frazeologie, zejména přirovnání (někdy ustálená, někdy inovativní):

Stará tě vobere jak včeličky kytku (s. 356).

Začal jsem blít jak alík (s. 364).

Uschly jak lijóni (s. 376).

Deska se točila šejdrem jak lochnesská obluda na Matěji (s. 379).

[...] *na plechu stála furt jinovatka jak lišej* (s. 425).

[...] *tahá už třetí pupek* ‚je těhotná‘ (s. 428).

Podstatným rysem Zábranových povídek přitom je pouze minimální jazyková diferenciacie jednotlivých pásem textu. Z hlediska uplatnění nespisovnosti se projev vypravěče a řeč různých postav takřka neodlišují. Do popředí tak nevystupuje jazyková charakteristika konkrétních mluvčích, ale způsob vyjadřování vystupuje jako atribut sociálního prostředí, které do sebe vtahuje (mnohdy proti jejich vůli) osoby s rozdílnými životními osudy, zájmy a ambicemi. Obecná čeština se zde stává základem, všemi užívanou a všemi přijímanou varietou, jiné prostředky by byly brány jako neadekvátní a „cizí“.

Vypravěč se svou preferencí obecné češtiny integruje do dění, o němž pojednává, a staví se na stejnou úroveň jako hovořící postavy (Klímová 2018, s. 43). Na druhé straně se však přece objevují subtilní náznaky, které zavádějí určitou hierarchizaci, již lze brát jako implicitní manifestaci distance vůči komunikačnímu partnerovi. Můžeme to pozorovat, jestliže si budeme všimát způsobu zacházení s náslovným *j-* v některých povídkách (srov. Zetulák 2018, s. 51 – 52). Zatímco např. v replikách „psovoda Gerži“ se neustále objevují tvary *sem*, *sou* apod., řeč vypravěče se vyznačuje podobou *jsem* (s. 391 aj.). Zřetelně se pak rozdíl manifestuje v užívání slovesa *jít* při jednom ze vzájemných rozhovorů:

„*Di si po svym, “ štěknul Gerža. [...]*

„*Řekni, že deš makat na druhou stranu. “*

„*Bude za mnou koukat, kam jdu. [...]* Pojd’ si sednout dozadu do nástrojárny“ (s. 388).

Vzhledem k obvyklému způsobu výslovnosti zde jde spíše o speciální grafický signál než o odkaz na „reálný“ zvukový rozdíl. Obdobně je prezentována i pozice některých dalších postav. Tvary *s j-* užívá např. nešťastný branec Jirmásek (s. 383 – 385), který se tak staví do kontrastu k cynickému Geržovi. Naproti tomu neméně nešťastný bývalý medik Jiříček z prózy *V noci u pece* toto „privilegium“

nemá (s. 409). Celkově ovšem jde jen o prvek s dílčím působením, který v rámci dominantní nespisovnosti utváří určitou sekundární vrstvu.¹⁵

Pouze okrajovou platnost má také charakterizační využití plně spisovnosti, které postavu (předsedkyni rady žen) příznačně opatřuje zřetelně negativním příznakem (s. 568 – 569).

5. ZÁVĚR

Soustavné využívání nespisovných prostředků vnáší do povídek Jana Zábrany rysy, které z nich činí osobitá a průkopnická díla; při širším pohledu je zřejmé, že se tak zároveň flagrantně negují dobové požadavky na podobu jazyka literatury.

(1) Zábrana používá prostředky obecné češtiny spolu s nespisovným a výrazně expresivním lexikem zcela soustavně a s důrazem na širší jejich repertoáru. Vzniká tak nápadný kontrast vůči představě, že nespisovnost se může uplatňovat pouze výběrově a náznakově. Popřen je rovněž postulát celonárodní platnosti a obecné srozumitelnosti jazykových prvků zahrnutých do uměleckého textu, naopak jsou vyzdvíženy sociálně podmíněné výrazy a způsoby vyjadřování (slang mládeže, profesní mluva). Celkově se používaný jazyk až ostentativně umísťuje na „nízké“ rovině. Jako zcela integrální a funkční součást modelované běžné komunikace vystupují četné vulgarismy.

(2) Nespisovnost, resp. míra její přítomnosti neslouží k individualizaci, charakterizaci a sociálnímu zařazení jednotlivých postav, nestává se podkladem pro jejich umístění na evaluační škále (od zcela pozitivních po zcela negativní). Paradoxně se negativní postoj k postavě implicitně vyjadřuje volbou zcela spisovných formulací v jejich replikách.

(3) Obecná čeština a nespisovná slovní zásoba jsou v povídkách vlastní takřka všem vystupujícím subjektům včetně vypravěče, představují pro ně společnou, zcela samozřejmou a adekvátní formu vyjadřování. Vypravěč tak nereprezentuje literární kultivovanost řeči, ale přiřazuje se k postavám a integruje se do prostředí, o němž referuje. Především se ovšem popírá vize dějinně nutného odumírání „zastarávajících“ jazykových variet a „přirozeného“ přechodu ke spisovnému jazyku. Právě dělnické prostředí, jež mělo být důležitým činitelem daného vývoje, je v povídkách ukázáno jako plně spjaté se „starým“, často nedbalým a obhroublým jazykem.

(4) Podoba znázorněné verbální komunikace je zdrojem „efektu reality“, evokuje bezprostřední záznam spontánní mluvenosti. S důrazem na vystižení rysů mluvenosti se ovšem zároveň aktualizuje grafická složka textu, vznikají nápadné deformace ustálené podoby slov a slovních tvarů. Písemné vyjádření ztrácí v konfrontaci

¹⁵ Způsob zacházení s jazykem rozvinutý v povídkách se později reflektuje v Zábranových překladech z ruštiny či angličtiny. Poukazovalo se na to, že překlady sahají k nespisovnosti (obecné češtině), slangu a expresivitě i tam, kde k tomu originální text neposkytuje odpovídající bázi (Nováková 1968, s. 144 – 145; Fröhlich 1987; Skorvid 2018).

s mluveností a nespisovností svou evidentnost a neměnnost, obrací k sobě pozornost a narušuje snadnou, automatizovanou recepci.

(5) Na druhé straně se masivní uplatnění nespisovnosti a příznakového lexika stává centrálním stylovým principem, který se neomezuje na modelování mluvenosti, ale determinuje celkovou organizaci textů, produkované významy a prezentované postoje.

Bibliografie

- BĚLIČ, Jaromír (1955): *Sedm kapitol o češtině. Příspěvky k problematice národního jazyka*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství. 147 s.
- CVRČEK, Václav (2006): *Teorie jazykové kultury po roce 1945*. Praha: Karolinum. 123 s.
- DOLNÍK, Juraj (2000): *Spisovná slovenčina a jej používatelia*. Bratislava: Stimul. 215 s.
- DOLNÍK, Juraj (2009): *Všeobecná jazykoveda. Opis a vysvetľovanie jazyka*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV. 376 s.
- DOLNÍK, Juraj (2010): *Teória spisovného jazyka so zreteľom na spisovnú slovenčinu*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV. 301 s.
- FRÖHLICH, František (1987): Obecná čeština v překladech Jana Zábrany. In: *Sborník 1987 Kruhu přátel českého jazyka*. Brno: SdK ROH Melantrich, s. 147 – 159.
- HAVLOVÁ, Františka (1954): O jazyce knih pro mládež. In: *Naše řeč*, roč. 37, č. 3 – 6, s. 172 – 178.
- HAVRÁNEK, Bohuslav (1932): Úkoly spisovného jazyka a jeho kultura. In: B. Havránek – M. Weingart (eds.): *Spisovná čeština a jazyková kultura*. Praha: Melantrich, s. 32 – 84.
- HAVRÁNEK, Bohuslav (1947): Význam jazyka spisovného pro jazyk básnický. In: B. Havránek – J. Mukařovský – F. Vodička: *O básnickém jazyce*. Praha: Svoboda, s. 18 – 25.
- HAVRÁNEK, Bohuslav (1952): Marxistická jazykověda a jazyk nové české literatury. In: *Slovo a slovesnost*, roč. 13, č. 2, s. 57 – 71.
- HAVRÁNEK, Bohuslav (1963): *Studie o spisovném jazyce*. Praha: Nakladatelství ČSAV. 371 s.
- HOMOLÁČ, Jiří – MRÁZKOVÁ, Kamila (2014): K stylistickému hodnocení jazykových prostředků, zvláště lexikálních. In: *Slovo a slovesnost*, roč. 75, č. 1, s. 3 – 38.
- HORÁLEK, Karel: K teorii nespisovných prostředků umělecké literatury. In: *Acta Universitatis Carolinae – Philologica. Slavica Pragensia IV*. Praha: Univerzita Karlova, s. 643 – 647.
- HORECKÝ, Ján (1982): *Spoločnosť a jazyk*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV. 106 s.
- HRABÁK, Josef (1962): Několik úvah o obecné češtině a vulgarismech v současné české próze. In: *Naše řeč*, roč. 45, 1962, č. 9 – 10, s. 289 – 298.
- KLÍMOVÁ, Kamila (2018): Postava jako zrcadlo každodennosti. In: E. Kalivodová – P. Eliáš (eds.): *Jan Zábrana: Básník, překladatel, čtenář*. Praha: Karolinum, s. 39 – 45.
- MAREŠ, Petr (2020): Stylizace mluvenosti, neformálnosti, nespisovnosti. In: L. Jílková – K. Mrázková – H. Özörencik (eds.): *Jak je důležité mít styl: Pocta Janě Hoffmannové*. Praha: NLN, s. 239 – 249.

MAREŠ, Petr (2023): Mluvená komunikace v literární stylizaci (John, Zábrana, Vostrá). In: *Jazykovědné aktuality: Kontext – komunikace – dialog*. Roč. 60, suplementum, s. 126 – 138.

MUKAŘOVSKÝ, Jan (1932): Jazyk spisovný a jazyk básnický. In: B. Havránek – M. Weingart (eds.): *Spisovná čeština a jazyková kultura*. Praha: Melantrich, s. 123 – 156.

MUKAŘOVSKÝ, Jan (1971): *Cestami poetiky a estetiky*. Praha: Československý spisovatel. 368 s.

NOVÁKOVÁ, Ludmila (1968): K otázce nespisovných prostředků v překladech prózy ze slovanských jazyků. In: *Bulletin Ústavu ruského jazyka a literatury XII*. Praha: Univerzita Karlova, s. 141 – 151.

PETRUŽELKOVÁ, Adéla (2020): Komentář. In: J. Zábrana: *Básně a povídky*. Praha: Nadační fond Česká knižnice, Ústav pro českou literaturu AV ČR – Brno: Host, s. 589 – 644.

SKORVID, Sergej (2018): „*Nám byl jen kámen dán...*“: K Zábranovým překladům z ruské literatury. In: E. Kalivodová – P. Eliáš (eds.): *Jan Zábrana: Básník, překladatel, čtenář*. Praha: Karolinum, s. 149 – 164.

ŠULC, Jan (2012): Ediční poznámka. In: J. Zábrana: *Povídky*. Praha: Torst, s. 317 – 344.

ŠULC, Jan (2018): Zaknihovaný život Jana Zábrany. In: E. Kalivodová – P. Eliáš (eds.): *Jan Zábrana: Básník, překladatel, čtenář*. Praha: Karolinum, s. 12 – 17.

TRÁVNÍČEK, František (1953): *O jazyce naší nové prózy*. Praha: Orbis.

TRÁVNÍČEK, Jiří (2012): Jan Zábrana a jeho účastná neúčast (2010). Přetisk in: J. Zábrana: *Povídky*. Praha: Torst, s. 334 – 340.

ZÁBRANA, Jan (2020): *Básně a povídky*. Praha: Nadační fond Česká knižnice, Ústav pro českou literaturu AV ČR – Brno: Host. 720 s.

ZEZULÁK, Ondřej (2018): Iluze reality v povídce „V noci u pece“. In: E. Kalivodová – P. Eliáš (eds.): *Jan Zábrana: Básník, překladatel, čtenář*. Praha: Karolinum, s. 49 – 54.